

Jelena A. Jerochina
Instytut Filozofii i Prawa Oddziału Syberyjskiego Rosyjskiej Akademii
Nauk, Nowosybirsk

Pamięć i wiedza o przeszłości jako formy bytowania świadomości historycznej

Pamięć o przeszłości stanowi integralną część struktury tożsamości zbiorowej. W analizie metod samookreślenia grupy nie można pominąć fundamentalnych pojęć wyznaczających kontury kolektywnej całości w relacji do chwiejnego i zmiennego świata: natury, Boga, innej kultury itd. Na tej liście jest również miejsce dla kategorii czasu.

Pamięć zbiorowa pełni w życiu społecznym dwie nadzwyczaj istotne funkcje: 1) zapewnia wspólnotę dzięki poczuciu jedności i ciągłości w czasie; 2) włącza jednostkę w rozmaite grupy społeczne. Funkcjonuje ona, w opinii Jana Assmana, jako pamięć pokoleniowa oraz jako pamięć kulturowa. Przez pojęcie „pamięć pokoleniowa” Assman rozumie modus wspomnień biograficznych związanych z bezpośrednim doświadczeniem i powstających w naturalny sposób w procesie komunikacji. Podczas gdy pamięć pokoleniowa jest dostępna wszystkim, pamięć kulturowa nie jest możliwa poza figurą nosiciela (szamana bądź gawędziarza w społeczeństwach tradycyjnych, eksperta — w nowoczesnych).

Pamięć kulturowa znajduje się w modusie pamięci fundacyjnej, związanym ze źródłem, z prapoczątkiem, i dlatego posiada korzenie mitologiczne. Wymaga ona oficjalnej tradycji (podręczniki, pomniki), opiera się na konstytuujących tożsamość systemach znaków (mit, rytuał, zwyczaje i obrzędy), utrwała się w zinstytucjonalizowanych formach: w oficjalnie ustanawianych świętach i rocznicach, hymnach, symbolice narodowej¹.

W swojej koncepcji pamięci kulturowej Assman zapożycza, jak sam przyznaje, idee Maurice’a Halbwachsa. Uczony charakteryzuje je jako społeczno-konstruktywistyczne, podkreślając, iż pojawiły się na długo przed

¹ Я. Ассман, *Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*, Москва 2004, s. 50.

konstatacją Petera Bergera i Thomasa Luckmanna o społecznym tworzeniu rzeczywistości, i wskazuje na heurystyczną wartość percepcji obrazów przeszłości jako uwarunkowanych wymogami teraźniejszości².

„Czego nie możemy zapomnieć?” — to pytanie znajduje się w centrum uwagi grupy w momencie określania tożsamości. Włączone do pamięci zbiorowej pojęcia i obrazy przeszłości Jan Assman nazywa „figurami wspomnień”, a Pierre Nora — „miejscami pamięci”. Mowa tu zarówno o artefaktach materialnych, takich jak muzea, archiwa, kolekcje, pomniki, świątynie, jak i o świętach, rocznicach bądź skojarzeniach, wywoływanych przez takie słowa, jak „Holocaust” czy „Marsylianka”³.

W pamięci narodu zwykle zachowują się wydarzenia o funkcji integracyjnej, jednocześnie nierzadko separujące go od innych narodów. Dla przykładu, Osetyjczycy, zarówno w centrum Federacji, jak i na Kaukazie, zawsze uchodzili za „podporę” Rosji w regionie. Z kolei Czeczeńcy znajdowali się pośród tych, których „podbijano”, których uważano za „niepokornych” wobec władzy. Interpretowane w ten sposób wydarzenia z rosyjskiej historii i historii etnicznej tych narodów stały się symboliczne, a wokół nich skupiały się ideologemy krzywdy lub heroicznej przeszłości. Ponadto, bardzo często nie tylko różne narody, ale i różni badacze oceniają te same wydarzenia w różny sposób⁴. Nierzadko okazuje się, że na efekt pracy historyka wpływają nie tylko jego wyobrażenia metodologiczne, ale i światopoglądowe, determinowane przez przynależność grupową.

Funkcje pamięci zbiorowej i wiedzy historycznej

W opinii Johna Tosa pamięć zbiorowa różni się od wiedzy historycznej — podczas gdy dla wiedzy historycznej zniekształcenie to przeszkoda wymagająca eliminacji, dla pamięci zbiorowej jest ono niezbędne. Bieżące priorytety grupy społecznej skłaniają do apologizowania jednych faktów z przeszłości i ignorowania innych. W ten sposób funkcjonuje pragmatyka działania kolektywnego — aby grupa zyskała tożsamość zbiorową, potrzebna jest wspólnota postrzegania konstytuujących ją wydarzeń i doświadczeń. Bez takiej redukcji nie jest możliwe skonstruowanie powszechnie zrozumiałej historii etnicznej. Pożądanym jest przy tym taki obraz przeszłości historycznej, który

² *Ibidem*, s. 49-52.

³ П. Нора, *Между памятью и историей. Проблематика мест памяти*, [w:] Франция — память, Санкт-Петербург 1999, s. 17-50.

⁴ *Ibidem*.

służyłby wyjaśnieniu i usprawiedliwieniu teraźniejszości nawet za cenę historycznej wiarygodności⁵.

Analizując społeczne funkcje pamięci i wiedzy, należy zwrócić uwagę na specyfikę związanych z nimi obszarów rzeczywistości społecznej, form świadomości społecznej i bytowania kultury. Za obszar rzeczywistości społecznej uznaje się pewną przestrzeń społeczną, określaną przez pamięć i wiedzę. Pamięć funkcjonuje w przestrzeni społecznej całej wspólnoty jako jednolitego i wielo-poziomowego systemu, podczas gdy wiedza zawiera się w zlokalizowanym na określonym poziomie fragmencie tej całości. Mowa w tym wypadku o społeczności naukowej. Wskazana okoliczność przesądza o zróżnicowaniu funkcji dwóch form świadomości historycznej. O ile w przypadku pamięci historycznej za wiodącą uznaje się funkcję solidarności, o tyle dla wiedzy historycznej priorytetem będzie zdobycie wiarygodnej wiedzy.

Rozróżnia się ponadto formy świadomości społecznej, w których „działają” pamięć i wiedza. W pierwszym wypadku jest nią świadomość grupy, w drugim — racjonalność naukowa. Grupy nie sposób zintegrować bez wspólnych symboli historycznych „dostarczanych” przez pamięć. Konsolidacja społeczeństwa jest osiągnięta dzięki działaniu mechanizmów pamięci, prowadzących do uproszczenia faktów historycznych i umożliwiających ich zrozumienie przez różnych ludzi. Z kolei wiedza historyczna jest ukierunkowana na maksymalną racjonalizację w sferze nauki.

Wreszcie, ostatnia różnica dotyczy funkcji, jaką pamięć i wiedza pełnią we właściwych im przejawach kultury: świadomości masowej i wiedzy specjalistycznej. W każdej epoce, a szczególnie w okresach transformacji społecznej, niezwykle ważkim zadaniem jest zachowanie wartości kulturowych oraz symbolicznego rdzenia kultury, co wymaga działania mechanizmów pamięci. Rozwój kultury zależy natomiast od zdolności stworzenia optymalnych warunków dla jej istnienia na podstawie oceny wpływu czynników zewnętrznych. Współcześnie nie jest to możliwe poza obszarem wiedzy specjalistycznej, której część stanowi wiedza historyczna, wykorzystywana w analizie doświadczenia historycznego i ocenie możliwych scenariuszy dalszego rozwoju danej społeczności.

Tymczasem mimo wskazanej dychotomii pamięć historyczna i wiedza historyczna sumarycznie składają się na integralność fenomenu świadomości historycznej. Należy pamiętać, iż wiedza historyczna pojawiła się jako zjawisko na łonie (historycznej) pamięci zbiorowej stosunkowo niedawno. Genezę tej kategorii można prześledzić poprzez odwołanie się do struktur pamięci.

⁵ Дж.Тош, *Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка*, Москва 2000, s. 11-13.

Struktury pamięci zbiorowej

Wykrycie struktur pamięci zbiorowej nie jest zadaniem łatwym. Niemniej jednak dość często spotykane opozycje mitu i historii, eposu i kroniki, archetypu i narracji sugerują, że istnieją co najmniej dwa poziomy głębi obrazów przeszłości historycznej: mit i kronika⁶. Ich porównanie wskazuje na dawność mitu i względną młodość kroniki. Chociaż mit w planie wyrażenia dysponuje cechami narracyjnymi, w planie treści wyróżnia go:

- absolutny brak korelacji z jakimikolwiek granicami chronologicznymi, poza tak abstrakcyjnymi, jak „dawno temu”, „za dawnych czasów” itp.;
- związki przyczynowo-skutkowe są zbudowane nie na zasadzie kauzalności (jedno wynika z drugiego), lecz na zasadzie analogii;
- bohater kulturowy jest obdarzony cechami niespotykanymi u realnie istniejących osób.

Powyższe dwa poziomy należy uzupełnić o specjalistyczną płaszczyznę pamięci historycznej, która obejmuje nie tylko naukowe, ale także historiozoficzne, religijno-filozoficzne i doktrynalno-ideologiczne metody refleksji teoretycznej, związane z próbą racjonalnej oceny historycznej przeszłości. Na tej właśnie płaszczyźnie historia etniczna może być konstruowana jako całościowa wizja. Wskazany poziom nie jest związany z wiedzą *stricte* naukową — charakter takiej refleksji niekoniecznie spełnia kryteria naukowości i równie dobrze może być częścią innej, pozanaukowej wiedzy: religii, sztuki, metafizyki.

Na podstawie koncepcji Jurija Łotmana o związku typu pamięci z piśmem, na podstawie kryterium sposobu przekazywania i gromadzenia informacji, można wyróżnić trzy rodzaje społeczeństw⁷.

Spółeczeństwo tradycyjne opierało się na ustnych metodach przekazywania i gromadzenia informacji. Celem takiej diachronicznej komunikacji (przekazu informacji z pokolenia na pokolenie) było dążenie do zachowania wiedzy o porządku, o normie, a nie o aberracjach. Stąd mityczna idea „wiecznego powrotu” do tego samego źródła, powodowana społeczną potrzebą reprodukcji tych samych tekstów. Nie dziwi zatem fakt, że mitologiczny poziom pamięci zbiorowej dominuje w społeczeństwach typu tradycyjnego.

Spółeczeństwo nowoczesne wykorzystuje pisemne sposoby przekazywania i gromadzenia informacji. Zarys nowoczesności pojawia się już w

⁶ Л.П. Репина, *Образы прошлого в памяти и в истории*, [w:] *Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени*, Москва 2003, s. 9-18; М.Н. Чистанов, *Историческое сознание и социальность*, Новосибирск 2006, s. 83-100.

⁷ Ю.М. Лотман, *Альтернативный вариант: бесписьменная культура или культура до культуры?*, [w:] *idem*, *Внутри мыслящих миров. Человек — текст — семиосфера — история*, Москва 1999, s. 356.

społeczeństwie tradycyjnym, co jest związane z koniecznością rejestracji wydarzeń, wymagającej datowania. W społeczeństwie nowoczesnym przekaz informacji o wyjątkowym, zdarzeniowym charakterze staje się zjawiskiem systemowym. Niezbędnym elementem takiej wiedzy jest ustalenie związków przyczynowo-skutkowych. Wskazana metoda akumulacji i transferu doświadczenia wynika z potrzeb społeczeństwa, zainteresowanego pomnażaniem liczby tekstów. Kronikarsko-narracyjny poziom odpowiada zdarzeniowemu charakterowi przekazu pamięci zbiorowej, który narzuca konieczność określenia daty, obecność rzeczywistych bohaterów kulturowych oraz związków przyczynowo-skutkowych pomiędzy wydarzeniami.

Ponowoczesność, której kontury wyraźnie zarysowują się we współczesnej rosyjskiej rzeczywistości, łączy granice wszystkich gatunków. Posiada ona jeszcze cechy nowoczesności (tj. pisemnego i przyczynowego typu pamięci), jednak można już zaobserwować kontaminację rodzajów wiedzy⁸. Wiedza paranaukowa i nienaukowa domagają się swoich praw do wyjaśnienia tego, wobec czego nauka jest bezsilna. Wpływa to na atrakcyjność tego rodzaju wiedzy dla przeciętnego człowieka, podczas gdy specjalistyczna wiedza może okazać się niepożądana. W epoce ponowoczesnej mamy do czynienia ze zrównaniem statusu profana, teologa i uczonego w debacie o problemach dotyczących całego społeczeństwa.

W świetle tak zarysowanego kontekstu wolno przypuszczać, za Loriną Riepiną, że pamięć zbiorowa jest zespołem podzielanych przez daną społeczność mitów, tradycji, wierzeń i wyobrażeń o przeszłości, pamięcią grupy o przeżytych razem „wspólnym doświadczeniu”. Znaczenie pamięci jest związane z interpretacją minionych wydarzeń i doświadczenia (rzeczywistego lub wyobrazonego), ponieważ przywołanie wspólnych obrazów przeszłości historycznej odgrywa szczególną rolę w konstytuowaniu grupy społecznej w teraźniejszości⁹.

Struktura pamięci zbiorowej kształtuje się, w naszej opinii, w następujący sposób. Pierwszy, dolny i genetycznie pierwotny poziom odpowiada myśleniu mitologicznemu z właściwym dla niego synkretyzmem i brakiem podziału na przyczynę i skutek, brakiem świadomości trwania i chronologii oraz cyklicznym rozumieniem czasu. Ten poziom pamięci zbiorowej jest skorelowany z historycznie pierwotnym typem społeczeństwa tradycyjnego, z charakterystycznym dla niego skupieniem na przeszłości, poszukiwaniem

⁸ М.Ф. Румянцева, *Массовое историческое сознание и задачи профессиональной историографии*, [w:] *Методология и теория истории: учебно-методический модуль. Серия «Я иду на занятия»*, Москва 2002, s. 82-83.

⁹ Л.П. Репина, *op. cit.*, s. 10.

źródła, prapoczątku, odniesienie do którego ma zapewniać odpowiedni porządek i stabilność jego rekonstrukcji w przyszłości.

Poziom drugi koresponduje z narracją lub kroniką. Charakteryzuje się liniowym rozumieniem czasu, uchwyceniem związków przyczynowo-skutkowych, świadomością trwania i chronologii. Poziom ten konstytuuje się w miarę narastania potrzeby rejestracji dużej ilości wiedzy, tj. jeszcze w rozwiniętych cywilizacjach starożytnych. Staje się powszechny wraz z alfabetyzacją i rozwojem druku w społeczeństwie nowoczesnym, zorientowanym na aktualne potrzeby przetwarzania i gromadzenia informacji.

Trzeciemu poziomowi odpowiada wiedza specjalistyczna, ukształtowana w epoce nowoczesnej na podstawie klasycznej racjonalności. W dobie nowoczesności, wraz z rozwojem elektronicznych środków komunikacji, dostęp do niej uzyskuje się nie tylko poprzez tak zinstytucjonalizowane formy przekazu wiedzy, jak mass media czy system edukacji, ale i za pomocą Internetu. Szybkość transferu informacji rośnie, a jednocześnie spada zaufanie do „starej dobrej” nauki. Popularnością zaczynają się cieszyć racjonalne sposoby objaśniania przeszłości historycznej. Stopień ich naukowej wiarygodności często pozostaje przy tym poza krytyką.

Modele percepcji czasu i historii

Istnieje wyraźna różnica w sposobie postrzegania czasu przez społeczności niepiśmienne i piśmienne. W społeczeństwie niepiśmiennym, zorientowanym na ustne metody transferu i gromadzenia informacji, dominował cykliczny model pamięci zbiorowej. Jej wysiłki sprowadzały się do zachowania wiedzy na temat normy, ładu, wzorca. Historię pojmowano jako „zniszczenie” pierwotnego ładu przez czas świecki, wymagające rytuału „oczyszczenia”, naśladującego stworzenie świata. Funkcję ekspertów w społeczeństwie niepiśmiennym pełnili szamani lub gawędziarze — ludzie obdarzeni szczególną kompetencją komunikowania się z istotami nadprzyrodzonymi, od których zależała pomyślność społeczności plemiennej.

W zhierarchizowanych społeczeństwach starożytnych i średniowiecznych pojawia się nowy, liniowy typ pamięci. Historia nie podlega zniesieniu poprzez rytuał, „dopuszcza się” ją, ale nie jako samodzielną wartość, lecz jako środek „zbawienia” świata. Pojawia się w niej sakralna postać zbawiciela. Niezbędny warunek dostępu jednostki do czasu historycznego jest związany z istotą jego działania, pozostającym poza granicami indywidualnej egzystencji.

Ekspertami są w tym wypadku kapłani i duchowni. Religia staje się instytucją legitymizującą władzę polityczną. Omawiane społeczeństwa koncen-

trują się na pisemnych metodach przekazywania i gromadzenia informacji, jednak nawykami języka pisanego, tj. umiejętnością czytania i pisania, dysponują jedynie wybrani przedstawiciele elit.

Najbardziej konsekwentnie powyższy model pamięci realizuje się w religiach zbawienia (judaizmie, chrześcijaństwie, islamie), skupiających uwagę wyznawców wokół indywidualnej wolności i odpowiedzialności, moralnego wyboru, gotowości do działania w imię ponadindywidualnych celów. Przyjęcie jednostki do czasu okazuje się niezwykle istotne z punktu widzenia przewyciężenia mitu na korzyść historii. Historia staje się możliwa dlatego, że człowiek (a nie tylko naród) zyskuje możliwość partycypacji w czasie.

W przednowoczesnych społeczeństwach zhierarchizowanych kształtują się przesłanki do powstania świadomości historycznej — formy kolektywnej świadomości, w której historia staje się sposobem refleksji nad problemami egzystencjalnymi. Włączając jednostkę do historii, świadomość historyczna pozostaje jednocześnie formą pamięci grupowej (zbiorowej).

Na fundamencie świadomości historycznej w epoce nowoczesnej kształtuje się nauka historii — zindywidualizowana, racjonalna forma świadomości społecznej. Ekspertami „pamięci” w społeczeństwie nowoczesnym są profesjonaliści — nosiciele specjalistycznej świeckiej wiedzy: naukowcy, adwokaci, lekarze, nauczyciele, urzędnicy. Znaczenia nabywają wydarzenia jednostkowe, a postaciami historycznymi stają się nie tylko osoby wpływające na bieg dziejów, ale i zwykli świadkowie zdarzeń. Pojawia się ponadto zainteresowanie życiem codziennym jednostek.

Epistemologiczny status kategorii świadomości historycznej do dzisiaj pozostaje nieokreślony. Oznacza to, że kwestia relacji świadomości historycznej zarówno wobec pamięci, jak i wiedzy historycznej, ma charakter dyskusyjny.

Jednocześnie nie kwestionuje się faktu, że społeczeństwo zorientowane na kulturę indywidualnego doświadczenia często potrzebuje oparcia w mitologicznych archetypach tak silnie, jak społeczności tradycyjne, w których mit jest dominującym typem świadomości zbiorowej. Pragnienie odwołania się do mitu nasila się w czasie kryzysów społecznych. W krytycznych okresach wojen i katastrof geopolitycznych najbardziej pożądanymi okazują się archetypy będące nośnikami wyobrażeń o ofiarności, podporządkowaniu interesom zbiorowości czy gotowości do wypełnienia obowiązku. Wzorce eksponujące heroizm bądź cierpienie stają się istotnym komponentem pamięci zbiorowej i grupowej tożsamości.

Tłumaczenie Anna Stryjakowska

Elena A. Erokhina

Memory and Knowledge of the Past As a Form of Existence of Historical Consciousness

Abstract

The article deals with alternative and the relationship of historical memory and historical knowledge. The paper highlighted the function of memory and knowledge, shows the genesis of the structures of collective memory, the correlation between modes of transmission and storage of socially important information and models of time perception and social history of communities experiencing.

Keywords: collective memory, historical knowledge, historical consciousness, models of perception of history.